

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Avropa alimlərinə istinad edərək Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, Turanlılardan fərqli olaraq Arilər isə Midiyada yerli deyildirlər. Arilər Midiyaya Şərqdən gəlmiş və yerli etnosları, o cümlədən Turanlıları həmin ərazidən sıxışdırmışlar. Arilər buraya yerləşdikdən sonra həmin ərazilər təkrar Turanlıların hücumuna məruz qalmış, İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Quzey İran ilə Geney-Doğu Qafqazda cərəyan etmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də yazır ki, bu dövrdən etibarən Midiya əraziləri iranlıların və turanlıların maddi və mənəvi nüfuzunda qalmışdır: «İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa, farsını olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşiq dastanları ilə çoban türklərinə, ənənə və adətlərinə baxanlara türk, rəsmi yazılarına baxanlara da fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir» (Rəsulzadə 1991, 32).

Ümumiyyətlə, yalnız Azərbaycan türkləri deyil, bütün Türk aləmi bəzi dövrlərdə bu və ya digər səviyyədə İran mədəniyyətinin və elminin təsirinə altına düşmüşlər. Bunun ən bariz nümunəsi Səlcuqlar, Səfəvilər və Qacarlardır. Bu mənada, Rəsulzadənin İran və Turan savaşlarına, İran və Turan mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə diqqət yetirməsi də başa düşüləndir. Yeni burada söhbət Turan Azərbaycanın heyətində fars atanın qanından deyil, İran mədəniyyətinin və İran elminin təsirindən gedir. Bunu, Rəsulzadənin aşağıdakı fikirləri də təsdiq edir: «Azərbaycan xalqında xoşbəxt bir həyat yaşamaq üçün tarixə lazım olan sağlam bir türk qanı və canı mövcud olduğu kimi, bu zəminə pöhrələyəcək gelişmə fidanını daha ziyadə verimli etmək üçün peyvənd vəziyyətini görəcək əski bir İran irfanı vardı ki, saçığı ağarmış əsrlərin əlində çox təcrübələr keçmişdi» (Rəsulzadə 1991, 34). Milli ideoloqun bunda haqlı olmasında ən bariz nümunə son dövr Turan Azərbaycanının M.F.Axundzadələri, Əhməd Kəsrəviləridir. Belə ki, onların hər ikisi Türk qanı daşımalarına baxmayaraq, özlərini şüur baxımdan İran/Fars mədəniyyətinə aid etmişlər. Hətta, ilk dövrlərdə (1890-cı illər) Əhməd bəy Ağaoğlu da onlar kimi İran/Fars şüurinin təsiri altında olmuşdur.

Bu anlamda Turançılıq məfkurəsinin daima İrançılıq məfkurəsiylə savaş içində olması danılmazdır. Turançılıq isə elə bir məfkurədir ki, bütün türkləri, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu

türklərini bir-birinə bağlayır. Milli ideoloqumuzun sözləri ilə desək, «turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi. Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmiləl islamiyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosiologiyada da «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» kimi üçayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları (Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp – F.Ə.) bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda iken, Azərbaycan Turançılıqları (M.Ə.Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli – F.Ə.) bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi

«Turanın mərkəzində Azərbaycan» adlı bir ölkə yaratmışdır ki, «yeni Turanın açarı» ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski-qədim Türk yurdudur (Rəsulzadə 1991, 36).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra (27 aprel 1920) mühacirətdə yaşamağa məcbur olan bir çox Türk aydınları başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Turançılıq davasını "Yeni Turançılıq" ideyası adı altında davam etdirmişlər. Yeni Turançılıq ideyası vahid Türk dövlətini deyil, ayrı-ayrı müstəqil Türk dövlətlərinin yaranmasını qarşıya əsas məqsəd kimi qoyurdu. Ziya Gökalpın, M.Ə.Rəsulzadənin, Xəlilə Ədibəvarın,

türkçülüğün ideoloqları Ə. Hüseynzadə, Z.Gökalp, Y.Akçura irəli sürmüşdür ki, çağımızın «panturanizm»ini isə Mustafa Kamal (Atatürk) həyata keçirir, çünki kamalçılığın da əsas bayrağı pantürkizm, panturanizmdir. Bununla da, Rafail Əhmədlinin təbircə desək, «əzilməyə məhkum edilmiş türk xalqlarını əsarətdən xilas etmək məqsədi ilə ortaya çıxan türkçülük ideologiyası türk düşmənləri tərəfindən «pantürkizm» və «panturanizm» kimi qələmə verilmiş, türklərin yenidən tarix səhnəsində söz sahibi olmasının qarşısı alınmağa çalışılmışdır» (Əhmədli 2007, 195).

Şübhəsiz, antitürk ideoloqların Türkiyəyə qarşı yönəlmiş itti-

gerək siyasət milli-ulusal siyasətdir ki, bu mənada «dünyanın bütün türklərini içinə alacaq bir dövlət yaratmaq amacı da gerçəkləşməz düşüncədir» (Rəsulzadə 2012/1, 40). Ona görə də Ziya Gökalpın yazdığı kimi, artıq Türkiyə üçün utopik türkçülük, turançılıq deyil, real olaraq Türkiyəçilik önəmli idi. Gökalpa görə, Türkçülük-oğuzçuluq və Turançılıq isə bütün Türklərin gələcək idealları idi (Gökalp 1991, 38).

Bizcə, 1920-30-cu illərdə türk aydınlarının və liderlərinin turançılığa belə bir münasibət göstərməsinin əsas səbəblərdən biri həmin dövrdə türk ismiylə tanınan millətlərin, o cümlədən Türkiyə türklərinin dünya müstəvisində istənilən

Azərbaycan türk aydınlarının turançılıq fəlsəfəsi

elan etdilər» (Rəsulzadə 1991, 35-36).

Artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Turan məfkurəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycandan qaynaqlanan Turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları «İslam birliyi» altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər. Yəni Azərbaycan türkləri Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsi üçün mühüm bir zəminin yaranmasına inanırdılar. Onlara görə, Azərbaycanın Cümhuriyyətinin qurulması, bəzilərinin fikirləşdiyi kimi Türk dünyasının parçalanmasına deyil, tərsinə Turan Federasiyasının yaranmasına səbəb olacaqdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Turançılığının ideoloqu Rəsulzadə yazırdı: «Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birer Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır» (Rəsulzadə 1991, 35). Bu anlamda Rəsulzadə əsrlərboyu sürən mədəniyyətlərarası savaşlar nəticəsində türkləşmiş farslardan, ya da farslaşmış türklərdən bəhs etsə də, sonuc olaraq Turan Midiyasının davamının Turan Azərbaycanı olduğuna zərrə qədər də olsun şübhə etmir. Onun fikrincə,

Nihal Atsızın, Ömər Seyfəddinin bu fikirləri, yeni Turanın Türk hökumətlərinin federasiyası şəklində gerçəkləşmə bilməsi, o dövr üçün romantik xarakter daşısa belə, 1920-1930-cu illərdə bəzi müəlliflər, o cümlədən Hondkaryan, A.Kerenski, Zarevand, Mandelştam və başqaları panturanizm, pantürkizm təhlükəsindən bəhs edən əsərlər ("Türkiyənin qulluğunda", "Rus milləti üzərində diktatura", "Türkiyə. Panturanizm") yazmağa davam edirdilər.

hamların arxasında, onu Sovetlər Birliyinə qarşı qoymaqla daha da təkləmək dayanırdı. Məhz bunun nəticəsi olaraq da Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra geniş anlamdakı Türkçülük fikri bir anlamda arxa plana keçirilməyə başladı və onun yerini türkiyəçilik, ulusçuluq, anadoluçuluq, ya da dövlətçilik-etatizm fikirləri tutmaya başladı (Bayar 1978, 69). Beləcə, bir yandan Türk dili rəsmi dil elan edilmiş, tək Türk millətinin olduğuna dair hökmlər

gücə sahib olmaları idi. Belə ki, türklərin sahib olduğu iki böyük imperiya: 1) Osmanlı İmperiyası, 2) Qacarlar dağılmış, digər türk dövlətləri isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Gökalpın, Rəsulzadənin, Atatürkün və başqa türk böyüklərinin turançılığı daha çox mənəvi bir ölkü-məfkurə kimi qəbul edib, siyasi real türkçülükdən çıxış etmələri təbii idi. Bu, onların turançılıqdan imtina etmələri deyil, Atatürkün də qeyd etdiyi kimi, zamanın tələblərinə və türk millətinin gücünə görə siyasət yürütmək idi. Bu baxımdan çağdaş Türkiyə alimi Ayvaz Gökdəmirin aşağıdakı fikirlərinə tamamilə qatılıq ki, Z.Gökalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Akçura, M.S.Aran kimi türk milliyətçiliyinə, turançılığa öncülük və xidmət verən aydınların Türkiyənin sərhədlərinin xaricində qalan türk elləri ilə bağlı heç bir tələbdə bulunmaları ağlabatan deyildir: «Burada əsəf ediləcək şey, aydınların turançılıq olmasından deyil, Türkiyənin də, Türk dünyasının da yetəri qədər güclü olmaması və qalib gələ bilməməsidir» (Gökdəmir 2005, 245).

Bu baxımdan 1920-1930-cu illərdə turançılığa yeni bir açıdan baxılması, bu mənada Şərqdəki milli axınlardan olan panturanizmle Qərbdəki şovinist cərəyanları bir-birindən fərqləndirmə-

Artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Turan məfkurəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycandan qaynaqlanan Turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları «İslam birliyi» altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər. Yəni Azərbaycan türkləri Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsi üçün mühüm bir zəminin yaranmasına inanırdılar. Onlara görə, Azərbaycanın Cümhuriyyətinin qurulması, bəzilərinin fikirləşdiyi kimi Türk dünyasının parçalanmasına deyil, tərsinə Turan Federasiyasının yaranmasına səbəb olacaqdır...

Onların fikrincə, Sovetlər Birliyini dağıtmaq istəyən panturançılar Turan imperiyası yaratmaq niyyətindən əl çəkməyiblər. Məsələn, Zarevand ən çox türkçülüğün ideoloqları Ə. Hüseynzadə, Z.Gökalp, Y.Akçura və Atatürkü təhqid hədəfi götürmüş və onları panturançılıqda, pantürkçülükde ittiham etmişdir. Zarevanda görə guya, «panturanizm» ideyasını

Ana Yasada yer bulsa da, digər yandan tək Türk milləti deyincə etnik deyil, siyasi millət ön görüldü. Bu siyasi millətə isə Türk, Kürt, Laz, Çerkəz, Zaza və bütün etnoslar daxil edilirdi. Artıq Atatürk də bu dövrdəki çıxışlarında panislamizm və panturanizm ideyalarının indiyə qədər heç bir uğur əldə etməməsindən bəhs etmişdir. Atatürkün fikrincə, tək

si başa düşüləndir. Çünki Qərbdəki şovinizm-nasionalizm siyasət saldıncı, sosial tutucu ideologiya olduğu halda, Şərqdəki millətçilik isə siyasi qoruyucu, sosial yenilikçi olaydır. Başqa sözlə, ilk dövrlərdə romantik vahid Turan birliyinə qapılan türklər, artıq Türk irqindən ayrı-ayrı millətlərin və onların da öz müstəqil dövlətlərinin yaranmasına inanırdılar.